

NÉPRAJZI GYŰJTŐÚT A DUNA-DELTÁBAN ÉLŐ LIPOVÁNOKNÁL

Eddig két gyűjtőutat sikerült szerveznünk a dobрудzsai lipovánok körébe. Első utunkra 1997 nyarán került sor. Célunk mindenekelőtt a kapcsolatlembélyés és a kutatandó terület felderítése volt.¹

A Deltában éló sokféle népcsoport² közül elsősorban az orosz nyelvű lipovánokat kívántuk vizsgálni. Tulceában megbizonyosodtunk arról, hogy kutatásukkal nagyrészt még adós mind a román, mind a nemzetközi néprajztudomány. A népviselettel³ és a halászattal⁴ foglalkozó munkák nem említik a lipovánokat, jól használható viszont egy a pravoszláv ünnepeket bemutató könyv⁵, mely érinti a lipovánok egyházi szokásait is, valamint a nagyszebeni szabadtéri néprajzi múzeum kiadványa⁶. A városban tartózkodva felkerestük a helyi közösség pópáját, Georgiu bátyuskát, aki kérésünkre bemutatta a templomot⁷, illetve a 17. századi szerkönyveket és ikonokat.

A következő napokban bejártuk a Duna déli ága mentén és a Razim-tó partján fekvő lipován és vegyes lakosságú településeket (Sarichioi, Jurilovca, Mahmudia, Murighioi). Sarichioiban vendégei voltunk Sevastian Fenogen képviselő úrnak, akinek köszönettel tartozunk, amiért rendelkezésünkre bocsátotta a terület földrajzára, néprajzára vonatkozó disszertációját, és felhívta figyelmünket a *Zorile* című orosz–lipován folyóíratra, mely havonta jelenik meg orosz és román nyelven⁸.

Második utunk során (1998 nyarán) eljutottunk a delta belsejében lévő, csak hajóval megközelíthető Peripravaba. A falutól délre egy több száz négyzetkilométeres homoksziget húzódik, melyen további négy település található. Az etnikai összetétel itt is jellemző: C.A. Rosetti (község, az adminisztratív központ) román, Sfistofca és Periprava lipován, Letea hahol (ukrán), Cardon erősen asszimilált bolgár falu. Az elnéptelenedés mértéke szemmel látható, Sfistofcaban például minden második ház lakatlan. A múlt század végén még ez volt a községközpont, a mai központ, C.A. Rosetti nem is létezett, később telepítették. Az 1901-ben kiadott nagy román földrajzi szótár így ír a községről és környezetéről:

„Teljes lakossága lipován nemzetiségű, a popovsci szeptábol. Fő foglalkozásuk a halászat. Három halászhelységük van⁹: Musora, a tengerparton, Periprava és Popina a Chilia ágon. Halásznak a tengeren is és a Dunában is. A halat Beszarábiába exportálják. Van egy a helyiek által épített templomuk, melyben egy pap és egy kántor szolgál. Van két iskolájuk, egy a román nyelvű és egy a lipován közösségé. Ötven juhot, 800 szarvasmarhát és 1000 disznót

tartanak. A községet a XVIII. században alapították a lipován halászkok, kik egy Vilcovul^o nevű helységből futottak el."¹¹

Érdekes megfigyelni, hogy bár a teljes lakosság lipován nemzetiségű, létezett a századfordulón egy román iskola. Ma a lakosság elsősorban halászattal foglalkozik, de tenyésztenek szarvasmarhát és lovat, szántóföldet alig látni. Az elszigeteltségből fakad, hogy néhány traktort leszámítva a lovas kocsis az egyetlen közlekedési eszköz a szigeten. Rosettiben van egy sütőüzem, ezen kívül mindent a hajó hoz, amely kétnaponta fut be Tulceából Peripravába.

A lipovánok népi kultúrájára vonatkozó szakirodalom nehezen hozzáférhető és rendkívül hiányos. Történetükre vonatkozóan ugyanez érvényes. Most már rendelkezünk egy megközelítőleg átfogó bibliográfiával, melynek legfontosabb tételeire itt felsorolásszerűen hivatkozunk. Talán a legátfogóbb munkát eddig Melchisedec aldunai püspök írta román nyelven. Ebben találunk a történetükre és akkori jelenükre vonatkozóan adatokat. Külön szól a beszarábiai, moldvai, havasalföldi és törökországi lipovánokról (ekkor a Duna-delta/Dobrodzsa még török terület). Folklorjukkal a bukaresti egyetem szlavisztikai tanszéke foglalkozott. Itt meg kell említenünk Mihail Marinescu nevét, kinek egy könyve és egy tanulmánya jelent meg e tárgyban.¹² Igazából itt csak folklórszövegek töredékeit és azok elemzését közli, az elemzésen lévén a hangsúly. A román nyelvű kiadványokban az orosz szövegrészleteket mellékletben közli. Tehát szinte érintetlen terület még folklórgyűjtés szempontjából a lipovánok kultúrája. Ugyanez vonatkozik a tárgyi kultúrára is, ugyanis az az anyag, amit a tulceai ill. szebeni múzeum őriz pontosan olyan véletlenszerű gyűjtésen alapul mint a folklórananyagból eddig közölt részletek.

Nyelvészeti megközelítést ad Croitoru Otilia tanulmánya, mely a ház tárgyi anyagának orosz megnevezéseit elemzi összehasonlítva a mai ill. történeti orosz adatokkal, következtetve így a lipovánok eredetének kérdéseire is,¹³ és a Chirilă–Ivanov–Olteanu szerzők által közölt dialektológiai elemzés.¹⁴ Vallásukra vonatkozóan Melchisedec művén kívül Mihail Plătică ill. Paul Trager tanulmányait fogathatjuk haszonnal.¹⁵ Jól használhatóak még a népességföldrajzi kiadványok (ezek közül a legjelentősebb Herbst-Rădoi Athena 1970-ben született doktori dolgozata, melyből a népességföldrajzi adatokat használtuk a kutatás során – jó demográfiai áttekintést nyújt). Továbbá a század elején kiadott lapok, folyóiratok (*Analele Dobrogei, Arhiva Dobrogei*) anyaga is értékes forrásnak számít, azonban ezekben is csak elvéve találtunk néprajzi anyagot.

A demográfiai adatokat Dobrudzsára összesítve 1880-tól kezdődően találtuk meg. A lipovánok nem jelennek meg külön nemzetiségként csak a legfrissebb 1992-es népszámlálás adatai közt, így az orosz kategória rejti magában e nemzetiséget:

Nemzetiségek	1880 ¹⁶	1912 ¹⁷	1930 ¹⁸	1956 ¹⁹	1966 ²⁰	1992 ²¹
Dobrodzsa összlakossága	106 943	380 430	–	474 581	510 346	
Románok	30 977	216 425	242 183	408 482	447 305	
Magyarok	–	–	530	614	361	152*
Németek	2 471	7 697	10 566	436	250	
Zsidók	1 051	4 573	1 311	368	163	
Cigányok	–	3 263	3 666	1 174	340	
Ukránok, rutének	–	–	–	6 978	5 095	
Szerb, horvát, szlovén	–	–	479	61	26	
Oroszok	16 420	35 859	25 116	29 350	29 404	20 434*
Szlovákok	–	–	54	9	16	
Tatárok	6 540	21 350	15 130	16 176	16 553	
Törökök	16 493	20 092	18 364	7 848	9 895	
Bolgárok	28 715	51 149	40 894	554	295	
Csehek	–	–	54	23	7	
Görögök	3 165	9 999	4 046	–	320	
Lengyelek	–	–	153	–	18	
Örmények	803	3 194	713	–	64	
Gagauzok	–	–	608	–	–	
Más nemzetiségek	308	6 829	13 952	2 502	174	
Nem nyilatkoztak	43	–	–	–	60	

*Csak Tulcea megyére vonatkozik

A táblázatból jól látható, hogy a nemzetiségi megoszlás igen változatos volt a régebbi időkben. A lipován lakosság itt kevésbé asszimilálódott, mint más területeken. Ennek egyik oka az elzártság, másik oka pedig ez a nemzetiségi sokszínűség, mely kötelezően egy magasabb fokú toleranciát hozott magával.

Néhány fontosabb, a dolgozatban is említett helység demográfiai adatait is érdemes nyomon követni²²:

Helység	1912	1930	1948	1956	1966
Tulcea	22 526	20 403	20 151	24 639	34 678
Babadag	4 686	4 626	4 022	5 549	7 336
Isaccea	4 655	4 576	4 653	5 203	5 038
C. A. Rosetti	489	596	727	581	486
Cardon	–	–	–	79	59

Letea	920	930	988	1 000	966
Periprava	559	558	602	593	1 047
Sfistofca	809	797	680	644	577
Carcaliu	3 276	3 823	4 960	4 690	5 170
Crişan	986	837	844	809	688
Caraorman	986	837	967	894	816
Mila 23	–	–	–	684	727
Mahmudia	2 018	2 150	1 911	2 437	2 388
Murighiol	1 038	1 362	1 914	1 824	1 699
Sarichioi	3 428	3 948	3 049	4 062	4 290
Slava Rusă	1 555	1 895	2 013	2 332	2 306
Smîrdan	312	276	1 358	1 311	1 140
Pardina	407	653	476	545	781
Jurilovca	2 653	3 611	2 814	3 489	3 478

Sok érdekes következtetést lehet levonni a legfrissebb népszámlálási adatokból is. Itt már az orosz–lipován nemzetiségi megnevezést használják, melyet a lipovánok értelmiségi rétege 1990 után talált ki és általánosan próbálja elfogadtatni, mint a szerintük adekvát megnevezést. Maguk a lipovánok még nem használják. A népszámlálás szerint Romániában összesen 38 606 (az ország lakosságának 0,2%-a) orosz–lipován nemzetiségű él. Tulcea megyében pedig 20 434, ami a megye lakosságának 7,5%-a. Ebből falun 14 911 (falvak lakosságának 10,7%-a), városon pedig 5 523 (városok lakosságának 4,2%-a) orosz–lipován nemzetiségű él. Tehát láthatjuk, hogy az orosz–lipován kisebbség több mint fele Tulcea megyében él, azonban nem elenyésző azoknak a száma sem, kik az ország más részein élnek (főleg Konstanca megyében és Moldvában). És az is nyilvánvaló, hogy főleg falvakon élnek ma még lipovánok, ez tulajdonítható a város erősebb asszimilációs erejének is, de annak is, hogy alacsony iskolázottságuk, elzártságuk és hagyományos mesterségük a falvakhoz, a vízhez köti őket.

Anyanyelv szerint Romániában összesen orosz anyanyelvűnek 31 447 személy vallotta magát. Tulcea megyében: 17 661. Ebből falun: 14 525, míg városon csak 3 136 személy vallotta anyanyelvét orosznak. Érdekes adat, hogy Tulcea megyében 2 969 olyan személy van, ki orosz–lipován nemzetiségűnek, de román anyanyelvűnek mondotta magát. Ez arra enged következtetni, hogy a nemzetiségi identitásuk elég erősnek látszik ahhoz, hogy a nyelvi asszimilációt is túlélje bizonyos mértékben.

Romániában összesen 16 211 (10 023 férfi és 6 188 nő) orosz–lipován nemzetiségű aktív lakost jegyez a népszámlálás, ezzel szemben feltűnően nagy az inaktív lakosság száma: 22 395 (8 531 férfi és 13 864 nő).

Nyilvánvaló, hogy vallásilag elhatárolódnak az ortodox románságtól, továbbra is megtartva régi rítusú ortodox vallásukat, ami miatt ezekre a vidékekre kerültek évszázadokkal ezelőtt. Ezeket a rítusokat ma is abban a formában végzik, ahogy a már említett püspök, Melchisedec is leírja könyvében, illetve úgy, ahogyan a szintén általa idézett korabeli egyházi iratok is leírják rendkívül felháborodott hangon. Lényeges dogmatikai különbségek nincsenek, pusztán a rítusuk különbözik valamennyire. Ugyanakkor ők még mindig a régi ortodox kalendárium szerint ünnepelnek, így a karácsony a mi naptárunk szerinti vízkeresztre esik.

Ma 23 osztályban tanítják az orosz nyelvet mint anyanyelvet Tulcea megyében (sehol máshol az országban) és létezik a tulceai tanítóképzőben egy osztály, melyben a jövődöbéli orosz–lipován pedagógusokat képzik.²³ Fontos szempont a kisebbség mai helyzetével kapcsolatban, hogy létezik egy aktív értelmiségi rétegük, létezik képviselőjük a hatalom köreiben, kik eddig is eredményesen harcoltak a kisebbség jogaiért, megmaradásáért.

A lipovánok története a XVII. századi orosz egyházszakadásig nyúlik vissza. Oroszországban az eredeti görög liturgikus szabályok a századok folyamán módosultak és sajátos szláv vonásokat vettek fel. A XVI. században több nemzeti zsinat is próbálkozott a liturgikus könyvek és szertartási szokások egységesítésével, de eredménytelenül. Az 1654-ben Nikon patriarcha által elrendelt reform ellenkezést váltott ki a közpapság és a nép egy részéből, akik ragaszkodtak a „nemzeti jellegű” liturgiához. Egy Avvakum nevű pápa vezetésével kiváltak az orosz egyházból, ők lettek az „ószertartásúak”. A szakadárak (raszkolnyikok) később két csoportra váltak, egy részüknek megmaradtak papjaik (az ő nevük *popovci*), míg másik csoportjuk papjai elhunytá után lekipásztor nélkül maradt (őket *bezpopovci*-nak nevezték). Az 1730-as években egy Fótij nevű nincstelen sztrelec Filipp álnéven az arhangelszki és olonci kormányzóságban az utóbbiak egy részéből szektát alapított, melyet később róla Filippovcsinának, követőit filippovci-nak, filippovánoknak nevezték el²⁴, innen ered a lipován elnevezés. E szélsőséges szekta célja a hagyományos ortodoxia előírásainak minél tökéletesebb teljesítése volt, ennek érdekében sokan még az öngyilkosságot is vállalták. A hagyomány szerint, amikor Fülöpöt a katonák elfogták, hetven társával együtt az önkéntes tűzhalált választotta. Követői az üldöztetések elől a Krím félszigetre menekültek, de onnan a tatárok kiszorították őket. II. József idejében egy részük Bukovinába telepedett, majd innen kerültek a Duna-deltába. Utóbbiak egy csoportja 1846-ban a szarajevói metropolitához csatlakozott, őket *ausztriaiak*-nak hívták.²⁵ Ily módon például az egyik legnagyobb lipovánok lakta település, Sarichioi két részre szakadt, melyek egymás között nem házasodtak. A faluban ma is két templom áll, a szertartások külön zajlanak.

A lipovánok fő megélhetési forrása a halászat. A hagyományos halász-csoport húsz főből állt, vezetője az ataman, akinek rangját hálóból font öv jelezte. Maguk nem kereskedtek, a kifogott halat megérkezéskor a parton

árverésen értékesítették, melyen a halhasító tanyák tulajdonosai mellett távolabbi vidékek kereskedői is résztvettek. A nyereség egyik felét a bárka tulajdonosai kapták, a másik fele a többi résztvevőt illette. A halhasítóknak a legszegényebbek dolgoztak, ők készítették a halászeszközöket is. Ez a halászati üzemforma mára erőse bomlófélben van. A Razim-tó partján alkalmunk volt megfigyelni a varsák szárítását és javítását hagyományos hálókötöző módszerekkel. Széles körben alkalmazzák a kihalászat archaikus eszközét, a merítőhálót is. Manapság a halászköz leginkább felvásárlási rendszerben értékesítik a zsákmányt. Az átvevőhelyek (*cherhanak*) a delta szinte minden települése mellett megtalálhatók. Második utunk során eljutottunk a *peripravai cherhanahoz*. A deszkafalú, nádtetejű épületben folyik az átvett hal lemérése és az adminisztráció²⁶. Itt pakolják ládába – jég közé – a halat, melyet a Tulceából érkező szállítóhajóra raknak. Ez hozza a városból a kenyeret, és az egyéb árut, amit a halászok rendelnek. Régebben a jeget a cherhana közelében raktározták. A jégvermet magasabban fekvő helyre építették, hogy védve legyen a víz beszívargásától. A mély gödröt náddal vastagon fedett nyeregtető borította. A 10-20 centiméter vastagságú jégtáblák közé szalmát tettek. Jégvermet már csak a nagyszebeni *Astra* múzeum lipován anyagában láthatunk. Ugyancsak itt találjuk meg a szélmalmokat is, melyekből a század elején még 437 volt a tulceai járásban. A delta területén csak Rosetti határában láttunk egyet.

Az építkezés alapanyagai a nád, a fa és a vályog. Első látásra szembetűnők a faragott díszítésű házoromzatok és az oromzat csúcsán lévő, gyakran hal vagy madár formájú széljelzők. A díszítményeket ma már sok helyen fa helyett bádoglemezéből alakítják ki, de a motívumok nagyrészt változatlanok. A régi házak négy helyiségből állnak: két lakószoba között volt a konyha, a negyedik helyiségben pedig a halászati eszközöket tárolták. Jellegzetes lipován építmény a fürdő, aki házat épített, először ezt készítette el. Vályogtéglából építik, mint a házakat. Két helyiségből áll, egy öltözőként használt előtérből, és egy gózkamrából. Utóbbiban van a kőből rakott kemence (*kamenyka*), a vízforralásra használt kazán és az izasztópad, melyen ülnek, vagy fekszenek. Két típusa van: a fekete fürdő, ahol a füst nem távozik el a helyiségből, és a fehér fürdő²¹, ahol már van kémény. A kazán mellett egy kis kádban hideg víz van, mellyel hűtik magukat. Rituális tárgynak számít a tölgy- vagy nyírfaágakból kötött seprő, ezzel egyenletes ütemben csapkodják testüket, miközben öntenek egy-két mericske forró vizet az áttüzesedett kövekre, testüket az ezekről felszálló gőz melegíti át. A leveles gallyakat meghatározott időben és helyen szedték, de házaló árusoktól is meg lehetett vásárolni. A fürdőbe minden szombaton és nagyobb ünnepek előtti napon gyűjtanak be. Az itt zajló rituális mosakodás része volt az esküvői szertartásnak is. Használatának átengedése a vendég számára a tisztelet jelének számított. A lakóház tüzelőberendezése a lezsánka, amelynek a teteje fekhelyül is szolgál. Útjaink során több helyen is meg tudtuk figyelni a házépítés egy-

egy mozzanatát. A szalmás sarat az asszonyok tapossák össze, ők végzik a tapasztást is, míg a férfiak az anyagot hordják.

Eddigi vizsgálódásaink – reményeink szerint – csupán csak a kezdetét jelentik egy hosszabb távú kutatási programnak. Igazából még az ismerkedés legelején tartunk, így a dolgozat is több területről részeredményeinket foglalja magában. A továbbiakban szeretnénk egy-egy néprajzi téma bővebb kidolgozását is megvalósítani. Sok esetben ezt pozitívista gyűjtéssel kell kezdenünk, mivel vannak olyan témák, melyeknek, bár a hagyományos néprajz témaköreihez tartoznak, egyáltalán nincs eddigi szakirodalmuk vagy ami van az nagyon szelektív, töredékes. Természetesen vonz a táj is, a delta, melynek szépsége felejthetetlen.

JEGYZETEK

1. A kutatásokat a *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány* „Dunatáji népek kutatása” szakalapítványa, valamint a *Móra Ferenc Múzeum* támogatta. Segítségükre volt még *Paplóó Imre*, aki gépkocsijával szállította a csoportot. Felvettük a kapcsolatot a Tulceaában működő *Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Delta-Dunării* vezetőségével, *dr. Simion Gavrilă* igazgatóval és *dr. Steluța Pârău* tudományos igazgatóhelyettessel, akiknek segítségével három éjszakára ingyenes szállást kaptunk, valamint térképeket és információkat a területről. Ezen az első úton részt vettek még Oszváth Gábor és Csósz László barátaink is.
2. A Duna-delta, és tágabban Dobrudzsa – elzártsága miatt – a történelem során a népek végső menedékhelye volt, ezért etnikailag rendkívül heterogén. A területet törökök, bolgárok, görögök, tatárok, macedónok, haholok (ukránok), lipovánok és románok lakják.
3. Secoșan–Pârău, 1980.
4. Sadoveanu, 1956.
5. Evseev–Ivanov–Petuhov, 1997.
6. Bucur, 1995.
7. A diplomákat nagyon nehezen mutatják meg idegeneknek, mivel rendkívül sok esetben feltörték azokat egy-egy ilyen „turistalátogatás” után. Rengeteg fára festett értékes ikont találunk ezekben a templomokban.
8. Az Andrei Ivanov által szerkesztett folyóirat gyakran közöl a népcsoport múltjáról és mindennapi életéről szóló cikkeket, 1990 óta folyamatosan jelenik meg Bukarestben.
9. Tudniillik Sfistofca a homoksziget belsejében van, közvetlenül a falu mellett nincs víz, ezért kialakítottak halásztanyákat, melyek később önálló faluvá nőttek ki magukat.
10. Kiszváros a mai Ukrajna területén, Peripravaval átellenben a Chilia ág túloldalán.
11. Lahovari, V. kötet.
12. Marinescu, 1975, 1988.
13. Croitoru, 1972.
14. Chirilă, 1993.
15. Trager, 1918; Plătică, 1960.
16. Arbore, 1930. 92.
17. Brătescu, 1928. 236.

18. Hivatalos népszámlálási adat: 1930. dec. 29.
19. Hivatalos népszámlálási adat: 1956. febr. 21.
20. Hivatalos népszámlálási adat: 1966. márc. 15.
21. Hivatalos népszámlálási adat: 1992. jan. 7.
22. Az adatok Herbst–Rădoi (1970) munkájából származnak.
23. Suhov, 1996. 192–3.
24. Ezzel a gúnynévvel különböztették meg őket más papnélküli szakadároktól.
25. Balsaja Szovetszkaja Enciklopedia, 1950. A vonatkozó szócikkek.
26. A különböző halfajtákat a következő árakban (lej/kg) vették át Peripravaban, ottjártunkkor, 1998 nyarán [ugyanekkor egy kg kenyér ára 2000 lej volt]:

harcsa		8 500
fiatal harcsa	1 kg-ig	8 000
ponty	1 kg-ig	4 500
	1-3 kg-ig	7 000
	3 kg fölött	10 000
dévérkeszeg		2 000
tokhal		24 000
veresszármú	1 kg-ig	3 000
	1-2 kg-ig	4 000
	2 kg fölött	4 500
csuka		7 500
kárász	14 cm alatt	3 000
	14 cm fölött	4 500
hering		4 000
fekete ikra		350 000

27. Utóbbit a közelükben élő románok is átvették.

IRODALOM

ARBORE, AL. P.

1930 Noi informații etnografice, istorice și statistice asupra Dobrogei. In: *Analele Dobrogei*. XI.

BRĂTESCU, C.

1928 *Dobrogea*. Cincizeci de ani de viață românească (1878–1928). Buc.

BUCUR, Corneliu

1995 *Tausend Jahre rumanische Zivilisation im Astra Museum, Sibiu*. Sibiu

CHIRILĂ, Feodor – IVANOV, Andrei – OLTEANU, Teodor

1993 *Probleme de dialectologie. Graiurile rusești lipovenști din România*. București.

CROITORU, Otilia

1972 Lexicul casei lipovenesti din comuna Slava Cercheză, județul Tulcea. Din
lexicul interiorului casei. In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Series
Philologia. Fasciculus 2. XII. Kolozsvár.

EVSEEV, Ivan – IVANOV, Andrei – PETUHOV, Fedor

1997 Canuna Anului.

HERBST-RĂDOI, Athena

1970 *Geografia populației Dobrogei*. Kézirat.

IVANOV, Andrei – MORRIS, Richard (Szerk.)

1996 *Cultura rușilor lipoveni (rușilor credincioși de rit vechi) în context național și
internațional*. Primul seminar internațional, Tulcea (1-4 octombrie, 1993).
Culegere de comunicări științifice. Comunitatea Rușilor Lipoveni din România,
București, Ararat. (orosz nyelven).

KISS János Botond

1997 *Cartea Deltei*. Székelyudvarhely.

LAHOVARI, G.I.

1901 *Marele dicționar geografic al României*. București.

PLĂTICĂ, Mihail

1960 Cultul creștin de rit vechi. Scurt istoric. In: *Biserica Ortodoxă Română* 78.

SADOVEANU, Mihail

1956 *Das Dunau-delta*. Bukarest.

SECOȘAN, Elena – PĂRĂU Steluța

1980 *Die rumanische Volkstracht des Kreises Tulcea*. Tulcea.

SUHOV, Petru

1996 Județul Tulcea – date statistice. In: Ivanov–Morris szerk.: *Cultura rușilor
lipoveni (rușilor credincioși de rit vechi) în context național și internațional*.
Primul seminar internațional, Tulcea (1-4 octombrie 1993). Culegere de
comunicări științifice. Comunitatea Rușilor Lipoveni din România, București,
Ararat.

MARINESCU, Mihail

1975 Cîntecul istoric rusesc la lipoveni din România. In: *Analele Universității din
București*, Filologie, 24. 119–27.

1988 *Cîntecul rusesc, lipovenesc I*. Universitatea din București, Facultatea de
Filologie, Catedra de limbi slave. Buc. 374 p. Kézirat.

MELCHISEDEC

1871 *Lipovenismulu, adică schismaticii seu rascolnicii și ereticii rusești*. Despre
autori ruși și izvoare naționali române. București.

TRAGER, Paul

1918 *Studien über die Dobrudscha III. Die russischen Sekten in der Dobrudscha*.
Bilder aus der Dobrudscha. Hrsg. von d. Deutschen Etappen-Verwaltung in der
Dobrudscha. Constanza. 197–210.